

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 38 Volume: 8 Issue: 38

Haziran 2015 June 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TURİZM GELİRİNİN TÜRKİYE'NİN MAKROEKONOMİK PERFORMANSINA KATKISI: EKONOMETRİK BİR ÇÖZÜMLEME

THE CONTRIBUTION OF TOURISM REVENUES TO TURKEY'S MACRO ECONOMIC PERFORMANCE: AN ECONOMETRIC ANALYSIS

Fatma TURAN KOYUNCU*

Öz

Turizm sektörü gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomilerinde gelir sağlayıcı faktörlerin başında yer almaktadır. Günümüzde büyük oranda yatırım yapılan ve gelişen bir sektör haline gelen turizm, bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kazanç elde etmesini sağlayan önemli hizmet sektörlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Türkiye sahip olduğu coğrafi, tarihi ve kültürel kaynaklarla turistik bir cazibe merkezidir. Birden fazla turizm faaliyetinin aynı anda yapılabilirdiği bir ülke olan Türkiye, her mevsim ziyaret edilebilen, turizm çeşitliliği açısından cazip seçenekler sunan dünyadaki önemli turizm merkezlerinin başında gelmektedir.

Türkiye'de turizm gelirinin çeşitli makroekonomik değişkenlerle ilişkisini ölçmeye yönelik olarak yapılan bu çalışmada 1980-2014 dönemine ait turizm geliri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve reel döviz kuru gibi değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ampirik olarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla kısa ve uzun dönemli ilişkiler Granger nedensellik analizi ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre turizm gelirinden cari işlemler açığına doğru tek yönlü, büyüme ile turizm geliri arasında çift yönlü ve turizm gelirinden döviz kuruna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Jel Kodu: C22, F43, H69, L83

Anahtar Kelimeler: Turizm Geliri, Cari İşlemler Açığı, Reel Döviz Kuru, Ekonomik Büyüme, Nedensellik Analizi, Türkiye.

Abstract

The tourism sector in both developed and emerging economies are the top of the income generating factors. Today, tourism has become largely invested and growing sector. Tourism regarded as one of the important services sectors, a country's economic, social and cultural fields. Turkey is a tourist attraction with its geographical, historical and cultural resources. Tourism industry revenue is a major foreign exchange earning item in Turkey's current account. Turkey is one of the most important tourism centers in the world, which multiple tourist activities can be done at the same time, which can be visited in any season and offering attractive option in terms of tourism diversity.

In this study, examined empirically the causal relationship between tourism revenues and macroeconomic variables such as the current account deficit, growth rate and real exchange rate variables in Turkey the period of 1980-2014. For this purpose, short- and long-term relationships have been tested by Granger causality analysis. According to the results obtained from tourism revenues to the current account deficit unidirectional, between the growth and tourism revenue bidirectional and from tourism revenue to the foreign currency unidirectional causal relationship has been identified.

Jel Code: C22, F43, H69, L83

Keywords: Tourism Revenue, Current Account Deficit, Reel Exchange Rate, Economic Growth, Causality Analysis, Turkey.

1. Giriş

Turizm, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel dinamiklerini olumlu yönde etkileyen ve ülkelerin makroekonomik performansına sağladığı katkılar nedeniyle dünyanın en büyük ve en hızlı gelişen sektörü konumundadır. Ülkemiz açısından turizm sektörü, milli gelire olan katkısının yanı sıra sağladığı döviz kazancı, ödemeler dengesine olan katkısı ve yarattığı istihdam ile büyük bir öneme sahiptir.

Günümüzde, teknolojik ilerlemeler, yaşam standartlarının iyileşmesi, küreselleşmenin beraberinde getirdiği seyahat serbestliği, turizmi dünyanın en hızlı gelişen sektörlerinden biri haline getirmiştir. Öyle ki,

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, faturan@anadolu.edu.tr.

dünya turizminde 1980 yılında 280 milyon olan turist sayısı 2000 yılında 698 milyona ulaşmıştır. Bu rakam 2010 yılında 940 milyon iken, 2013 yılında turist sayısı 2012'ye göre yüzde 5 artarak 1 milyar 87 milyona ulaşmıştır (UNWTO, 2014).

Turizm faaliyetlerindeki bu gelişmelerden hareketle ele alınan bu çalışma, Türkiye'de turizm geliri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve reel döviz kuru gibi makroekonomik değişkenler arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkileri ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ikinci bölümünde, turizm sektörünün gelişimi ve ekonomik etkileri incelenmektedir. Turizm gelirinin Türkiye ekonomisi ve diğer ülke ekonomileri üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmaların yer aldığı literatür kısmı üçüncü bölümde yer almaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise, Türkiye'de 1980-2014 dönemine ait turizm geliri, ekonomik büyüme, reel döviz kuru ve cari açık arasındaki ilişkiler Granger nedensellik analizi ile ekonometrik olarak analiz edilmektedir.

2. Türkiye'de Turizm Sektörünün Gelişimi ve Ekonomik Etkileri

Türkiye'de turizm sektörü özellikle 1980 yılından sonra büyük bir gelişme göstermiş ve günümüzde ülke kalkınmasına önemli katkılar sağlayan vazgeçilmez temel taşlardan birisi haline gelmiştir. Turizmin Türkiye ekonomisi içindeki bu hızlı yükselişi kuşkusuz 1982 yılında çıkarılan 2634 sayılı "Turizmi Teşvik Kanunu" ile sektörlere sağlanan yatırım teşviklerinin ve mali desteğin çok önemli bir yeri bulunmaktadır.

Tablo 1. Türkiye'ye Gelen Toplam Turist Sayısı ve Turizm Geliri (1960-2010)

Yıllar	Gelen Turist Sayısı (Bin Kişi)	Turizm Geliri (Milyon \$)
1960	124	-
1970	725	52
1980	1.288	326
1990	5.389	3.225
2000	10.428	7.636
2010	28.632	20.807

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 1'de görülen istatistik veriler, turizmin Türkiye'deki bu hızlı gelişimini doğrulamaktadır. Türkiye'ye 1960 yılından bu yana gelen turist sayısına baktığımızda yıllar itibarıyla sürekli bir artış trendi içinde olduğu izlenmektedir. 1960 yılında 124 bin olan gelen turist sayısı 2010 yılında 28.632 bin kişiye çıkmış ve 2013 yılında 34.910 bin kişiye ulaşmıştır. Türkiye'ye gelen turistlerin turizm gelirleri açısından katkıları değerlendirildiğinde, 1970'lerde 52 milyon dolar olan turizm geliri 1980'lerde 326 milyon dolara ve 1990'larda ise yaklaşık on kat artarak 3.225 milyon dolara çıkmıştır. 2000 yılına baktığımızda 7.636 milyon dolar olan turizm geliri yaklaşık üç katı kadar artarak 2010 yılında 20.807 milyon dolara ulaşmıştır. Turizm geliri de gelen turist sayısı gibi sürekli bir artış trendi içinde olmakla beraber, yıllar itibarıyla artış oranı oldukça düşmüştür. Buna göre, gelen turist profili açısından bir değerlendirme yapıldığında, gelen turist az para harcayan ve gelir düzeyi düşük ülkelerden gelen turistler olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Turizm potansiyeli bakımından dünyanın en önemli ülkelerinden birisi olarak görülen Türkiye, Dünya Turizm Örgütü'ne (UNWTO) göre ülke sıralamasında turist sayısı bakımından 6. sırada yer almaktadır. Birden fazla turizm faaliyetinin aynı anda yapılabilirdiği bir ülke olan Türkiye, her mevsim ziyaret edilebilen, turizm çeşitliliği açısından cazip seçenekler sunan dünyadaki önemli turizm merkezlerinin başında gelmektedir. Turizm gelirinin Türkiye ekonomisinin bazı makroekonomik değişkenler içindeki payı Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2. Turizm Gelirinin Bazı Makro Ekonomik Değişkenler İçindeki Oranı

TÜRKİYE	1980	1990	2000	2010	2012
Turizm Gelirinin GSYİH İçindeki Payı (%)	0,6	2,1	2,9	3,4	3,7
Turizm Gelirinin İhracat İçindeki Payı (%)	11,2	24,9	27,5	18,3	19,2
Turizm Gelirinin Dış Ticaret Açığını Kapama Payı (%)	6,5	27,7	37,4	46,1	43,8

Kaynak: TURSAB, www.tursab.org.tr

Tablo 2'yi incelediğimizde Türkiye'de turizm gelirinin GSYİH içindeki payının giderek artan bir seyir izlediği görülmektedir. Zira turizm gelirinin GSYİH içindeki payı 1980 yılında 0,6 iken, büyük bir sıçrama yaparak 2012 yılında %3,7 seviyelerine çıkmıştır. Turizm gelirinin ihracat içindeki payı %11,2'den %19,2 seviyesine yükselmiştir. Bu yükseliş dış ticaret açığını kapama payında da kendini göstermiştir. Turizm gelirinin dış ticaret açığını kapama payı yıllar itibarıyla sürekli artarak %43,8 olmuştur. Bazı dönemlerde gerek terör gerekse ekonomik konjonktür sebebiyle küçük düşüşler yaşansa da genel olarak büyüme trendini devam ettirmiştir.

Türkiye sahip olduğu coğrafi, tarihi ve kültürel kaynaklarından dolayı; klasik tatil dediğimiz deniz-kum-güneş turizminin yanı sıra, sağlık turizmi, termal turizm, kültür turizmi, macera turizmi, golf turizmi, inanç turizmi, kongre turizmi ve kış turizmi gibi geniş olanaklara sahip bir turistik cazibe merkezidir. Türkiye hem yaz hem de kış aylarına dağılabilecek özelliği gösteren alternatif turizm olanakları açısından son derece zengin bir ülkede konumdadır. Oysa plansız bir gelişme içinde yıllardır turizm yalnızca döviz getirici bir öge olarak görüldüğünden; tanıtım, pazarlama, yatırım ve teşvik alanlarında deniz-kum-güneş hedefli kitle turizmi öne çıkarılmıştır. Alternatif turizm olanakları göz ardı edilmiştir. Türkiye'nin tarihsel ve kültür üstünlükleri, eşsiz doğal güzellikleri tüm dünyaya unutturulmuştur. Nihayet Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Türkiye Turizm Stratejisi (2023)" ile turizm sektöründe gerçekleştirilmek istenilen hedefleri belirlemiştir. Buna göre ülkemizde yaygın olan kıyı turizminin yanı sıra alternatif turizm imkânlarının geliştirilmesiyle, turizm sezonunun tüm yıla yayılması sağlanacaktır. Böylece uluslararası turizm gelirinden elde edilecek payın artırılması hedeflenmektedir.

Gelişmiş ülkelerde sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak değişen dünya görüşü ile birlikte yaşam şekli ve kalitesine verilen önem hem artmakta, hem de farklılaşmaktadır. İnsan sağlığının korunmasında, sağlıklı bir yaşam sürdürülmesinde doğal kaynakların kullanılması giderek daha fazla tercih edilmektedir. Bu noktada Türkiye, geleneksel kaplıca ve Türk hamamları ile çağdaş sağlık ve termal turizm gelişmesinde çok iddialı olabilecek bir potansiyele sahiptir. Türkiye sağlık turizminde de, kaliteli ve ekonomik fiyatlar ile sağlık hizmet sunumunda dünyada en çok tercih edilen ülkeler arasında olup, 2013 yılında sağlık turizminden 2.5 milyar dolar gelir elde etmiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerine yakınlığı, dünyanın belli başlı şehirlerine kolayca ulaşımı ve konferans tesisi zenginliği, toplantı ve kongrelere birinci sınıf mekân konumunda olması, Türkiye'de kongre turizmini geliştirmektedir.

Türkiye, sahip olduğu coğrafi yapısı, bitki örtüsü, uygun iklimsel özellikler, üstün peyzaj değerleri ve kırsal ögelerin ağırlık kazandığı geleneksel yaşam biçimi ile macera turizmine, av turizmine, kış turizmine, mağaracık ve dağcılık sporlarına son derece elverişlidir. İnanç turizminin geliştirilmesi amacıyla üç semavi dinin -Müslümanlık, Hıristiyanlık, Musevilik- günümüze kadar ulaşan önemli ziyaret merkezlerinin çevre düzenlemesi, aydınlatma, ulaşım vb gibi açılardan ele alınarak iyileştirilmesi ve tanıtımının yapılarak ziyaretçi sayısının artırılması hedeflenmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014).

Turizm sektörü bugün dünya ekonomisi içerisinde gelir sağlayıcı faktörlerin başında yer almaktadır. İstihdam yaratma, döviz kazancı sağlama, hükümete gelir kaynağı olma gibi ülkelerin makroekonomik performansı üzerinde yaratmış olduğu olumlu ekonomik etkiler nedeniyle turizm geliri, ekonomisi gelişmekte olan ülkeler için göz ardı edilemeyecek kadar önemli olmaktadır (Değer, 2006: 7). Yapılan büyük oranlı yatırımlar turizmi gelişen bir sektör haline getirmektedir. Turizm bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kazanım elde etmesini sağlayan en önemli hizmet sektörlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle turizm potansiyeli bulunan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine ağırlık vererek, hem ekonomik gelişmelerini hızlandırmak hem de geliri tabana yaymak suretiyle ülkedeki refah düzeyini yükseltmeyi amaçlamaktadırlar (Aktaş, Kaplan ve Kocaman, 2013: 755).

Turizm geliri, cari işlemler hesabındaki uluslararası hizmetler kısmında yer almakta olup ülkeler için önemli bir gelir kalemi niteliğindedir. Bu özelliği sayesinde turizm geliri, milli gelir artışına ve ülkelerin kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Önemli bir gelir kaynağı olarak kabul edilen turizm ülkelere sağladığı döviz gelirleri ile ülkelerin dış ve bütçe açıklarının finansmanına yaptığı katkı bakımından büyük öneme sahiptir. Diğer taraftan istihdam olanakları yaratarak işsizlik probleminin yükünün azaltılmasında da önemli etkilere sahiptir.

Turizm faaliyetleri dünya ekonomisinde giderek artan oranlı bir gelişim göstermektedir. Turizm geliri, zengin ülkelere daha fakir ülkelere, gelişmişlerden gelişmekte ve az gelişmiş ülkelere doğru dağılımına katkı yaparak ülkeler arasında yakınsamaya da neden olmaktadır. Böylece turizm bölgesel gelişmeye de yardımcı olmakta ve bölgesel ekonomik farklılıkların azaltılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla turizm sektörüne yapılacak yatırımlar, geri kalmış bölgelerin ilerlemesine olumlu yönde etki edebilecektir (Bahar ve Bozkurt, 2010: 255).

Hizmet sektörü, turizmi de bünyesinde barındıran emek yoğun bir sektördür. Sermayenin yetersiz fakat emeğin yoğun olarak bulunduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, turizm sektörünün büyümesi, ülkenin milli gelirinin arttırılmasına katkı yapacak bir fırsat olarak görülmektedir. Söz konusu emek yoğun ülkeler, turizm sektörünün büyümesi ile ülkelere daha fazla döviz girdisi sağlayarak istihdam seviyelerini, dolayısıyla da milli gelirlerini arttırmaktadır (Yamak, Tanrıöver ve Güneysu, 2012: 206). Diğer taraftan

turizm sektörünün bağlantılı olduğu diğer sektörler de turizmin gelişmesine bağlı olarak üretimlerini ve dolayısıyla da istihdamlarını artırabilmektedirler. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörünün gelişmesi tarım, sanayi, ticaret ve hizmetler sektörlerinde de büyüme yaratarak ülke üretiminin artmasını teşvik etmektedir.

3.Literatür Araştırması

İktisat literatüründe turizm gelirinun gerek Türkiye ekonomisi, gerekse diğer ülke ekonomileri üzerindeki etkisini inceleyen çok sayıda çalışma vardır.Turizm geliri ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalardan bazıları, Türkiye ve diğer ülkeler için iki ayrı tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3.Turizm Gelirinin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisini İnceleyen Çalışmalar

Yazarlar	Dönem	Değişkenler	Yöntem	Temel Bulgular
Kırbasve Kasman (2004)	1963-2002	Turizm geliri ve ekonomik büyüme	Granger Nedensellik Testi	Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Bahar (2006)	1963-2004	Turizm geliri ve GSMH	Eşbütünleşme ve VAR Modeli	Her iki değişken arasında uzun dönemde iki yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.
Değer (2006)	1980-2005	Turizm geliri, toplam döviz gelirleri, ihracat gelirleri, GSMH'daki değişim oranı	SEK ve JohansenEşbütünl eşme	Kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi yokken, uzun dönemde anlamlı bir ilişki vardır.
Özdemir ve Öksüzler (2006)	1963-2003	GSMH ve reel döviz kuru, turizm geliri	JohansenEşbütünl eşme ve Vektör Hata Düzeltme Modeli	Hem kısa hem de uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki saptanmıştır.
Yavuz (2006)	1992:1-2004:4	GSYİH ve turizm geliri	Granger Nedensellik ve TodaYamamoto Testleri	Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensel ilişki yoktur.
Aslan (2008)	1992:1-2007:2	GSMH, uluslararası turizm geliri, reel döviz kuru ve sermaye birikimi	JohansenEşbütünl eşme veGranger Nedensellik Testleri	Ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönemde dolaylı bir ilişki vardır.
Çetintaş ve Bektaş (2008)	1964-2006	GSYİH ve turizm geliri	Nedensellik veARDL Yöntemi	Kısa dönemde herhangi bir ilişki yokken, uzun dönemde tek yönlü bir ilişki vardır.
Kızılgöl ve Erbaykal (2008)	1992:1-2006:2	GSYİH ve turizm geliri	Toda-Yamamoto	Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü ilişki bulunmuştur.
Katırcıoğlu(2009)	1960-2006	GSYİH, gelen turist sayısı ve döviz kuru	Sınır Testi ve JohansenEşbütünl eşmeTesti	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki yoktur.
Zortuk (2009)	1990:1-2008:3	GSYİH, gelen turistsayısı ve döviz kuru	Granger Nedensellik ve Vektör HataDüzeltme Modeli	Gelen turist sayısı ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki bulunmuştur.

Hepaktan ve Çınar (2010)	1980-2008	Net turizm geliri, yabancı turist sayısı, büyüme ve dış ödemeler bilançosu	Nedensellik Testleri	Turizm sektörünün dış ticaret üzerinde etkisi varken, büyüme üzerinde herhangi bir etki bulunamamıştır.
Arslantürk, Balçılar ve Özdemir (2011)	1963-2006	GSMH ve turizm geliri	Granger Nedensellik ve Vektör HataDüzeltilme Modeli	Değişkenler arasındaki nedensel ilişki gözlenmemiştir.
Akkemik (2012)	1996-2002	Turizm geliri,GSMH elastikiyeti, istihdam ve katma değer	Sektörel SosyalHesaplamalar	Uluslararası turizmin GSMH elastikiyeti zayıf olmakla beraber katma değer ve istihdam içinde turizm etkisi yetersizdir.

Tablo 4.Turizm Gelirinin Diğer Ülke Ekonomileri Üzerindeki Etkisini İnceleyen Çalışmalar

Yazarlar	Ülke-Dönem	Değişkenler	Yöntem	Temel Bulgular
Dritsakis (2004)	Yunanistan1960:1-2000:4	Turizm geliri ve ekonomik büyüme	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Analizi	Turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında güçlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Oh (2005)	Kore (1975-2001)	GSYİH ve turizm geliri	VAR Modeli	Uzun dönemde değişkenler arasında herhangi bir ilişki yoktur.
Jimenez (2008)	İspanya ve İtalya (1990-2004)	Yatırımlar/GSYİH, İnsani sermaye, HükümetHarcamaları/GSYİH, kişi başına düşen turizm harcamaları	Dinamik PanelVeri Analizi	Hem uluslararası hem de yurtiçi turizmin her iki ülkede de ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilere sahiptir.
Lee ve Chang (2008)	OECD ülkeleri ve dışında kalan Asya (5), Latin Amerika (11) ve Alt Sahra Afrika (16) ülkeleri (1990-2002)	GSYİH, turizm geliri ve döviz kuru	Heterojen PanelEşbütünleşmeAnalizi	Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi OECD ülkelerinde tek yönlü iken diğer ülkelerde çift yönlüdür.
Lee ve Chien (2008)	Tayvan (1959-2003)	GSYİH, turizm geliri ve döviz kuru	Eşbütünleşme veNedensellik	Ekonomik büyüme ve turizm arasında çift yönlü ilişki belirlenmiştir.
Chen, Wei (2009)	Tayvan ve Güney Kore (1975:1-2007:1)	GSYİH, döviz kuru ve turizm geliri	EGARCH-Modeli	Tayvan için turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, Güney Kore için ise çift yönlü ilişki vardır.
Belloumi (2010)	Tunus (1970-2007)	GSYİH, turizm geliri ve döviz kuru	Eşbütünleşme ve Granger NedensellikTestleri	Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki saptanmıştır.
Schubert, Bridave Riso (2011)	Antigua ve Barbuda	Ekonomik büyüme, turizm geliri ve	EşbütünleşmeAnalizi	Artan turizm talebinin ekonomik büyümeyi

(1970-2008)	döviz kuru	artırdığı saptanmıştır.
-------------	------------	-------------------------

Turizm sektörünün ekonomik büyüme ile ilişkisini ortaya koyan yukarıdaki çalışmalar incelendiğinde; kullanılan yöntem, incelenen ülkeye ve ele alınan döneme göre farklı sonuçlar elde edildiği görülmüştür. Bu tür çelişkili sonuçların elde edilmesinin bir diğer nedeni de döviz kuru gibi önemli değişkenlerin göz ardı edilmesi olabilmektedir. Gerek dünya ülkelerine, gerekse ülkemize yönelik yapılan bilimsel araştırmalar incelendiğinde genel olarak ortaya çıkan sonuç, turizm sektöründeki büyümenin ekonomik büyüme yarattığı şeklindedir.

4. Veri Seti ve Analiz Sonuçları

Turizm geliri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve reel döviz kuruarasındaki ilişkinin varlığı ve yönünün incelendiği bu çalışmada, turizm geliri, cari işlemler açığı, büyüme hızı ve reel döviz kuru değişkenlerinden oluşan model aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.

$$trgel_t = a_0 + a_1ca_t + a_2buy_t + a_3dvz + u$$

Modelde *trgel*, turizm gelirini; *ca*, cari açıkları; *buy*, büyüme hızını, *dvz*, reel döviz kurunu ve *u* hata terimini ifade etmektedir. Modeldeki a_1, a_2 ve a_3 katsayıları sırasıyla cari açık, büyüme hızı ve reel döviz kurunun turizm geliri ile ilişkisini gösteren parametrelerdir.

Çalışmada kullanılan değişkenler 1980-2014 dönemi arasındaki yıllık verilerden oluşmaktadır. Modelde kullanılan bütün değişkenler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (TCMB-EVDS) temin edilmiştir. Ekonometrik testler Eviews 7 paket programı kullanılarak yapılmıştır.

Tablo 5. Değişkenlerin Tanımları

Değişkenler	Açıklama
<i>trgel</i>	Turizm Geliri ((Milyon \$))
<i>ca</i>	Cari İşlemler Açığı((Milyon \$))
<i>buy</i>	Büyüme Hızı (GSYİH yıllık %)
<i>dvz</i>	Reel Döviz Kuru (1995=100)

Modelde yer alan *buy* değişkeni gayri safi yurt içi hasılanın yıllık büyüme oranı olarak hesaplanmıştır. Reel döviz kuru değişkeni ise TUFE bazlı reel efektif döviz kuru (1995=100) serisinden oluşmaktadır. Turizm geliri ve reel döviz kuru serilerinin logaritmaları alınmıştır. Cari işlemler açığı serisi negatif değerler ihtiva ettiği için ve büyüme hızı serisi de yıllık büyüme oranlarından oluştuğu için logaritmaları hesaplanmamıştır. Değişkenlerin önünde yer alan L ilgili değişkenin logaritmasının alındığını göstermektedir.

4.1 Birim Kök Testi

Zaman serileriyle yapılan regresyon analizlerinin ekonometrik olarak anlamlı olabilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir. Zaman serilerinde birim kökün varlığı serilerin durağan olmadığı anlamına gelmektedir (Gujarati, 1999: 720). Granger ve Newbold (1974)'e göre durağan olmayan serilerle yapılan analizlerde sahte regresyon görülmekte ve güvenilir olmayan çelişkili sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Yani durağan olmayan serilerle yapılan regresyon analizi, değişkenler arasındaki gerçek ilişkiyi yansıtmamaktadır. Bu nedenle öncelikle değişkenlerin durağan olup olmadıklarına bakılmalıdır. Bu çalışmada serilerin durağanlığını test etmek ve kaçınıcı dereceden durağan olduklarını belirlemek amacıyla ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır.

ADF birim kök testi oto korelasyon sorununu ortadan kaldırmaktadır. PP testi ise oto korelasyonun giderilmesinde parametrik olmayan bir düzeltme uygulayarak hata terimlerinin değişen varyansa sahip olması durumunda bile geçerli olmaktadır (Barkoulas ve Baum, 1997: 8).

Tablo 6: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistiği	Kritik Değer (%1)	Olasılık	Sonuç
<i>Ltrgel</i>	-2.146 (0)	-4.263	0.502	-
$\Delta Ltrgel$	-5.958 (0)	-4.273	0.000	I(1)
<i>ca</i>	0.793 (2)	-4.285	0.999	-
Δca	-8.573 (1)	-4.285	0.000	I(1)
<i>buy</i>	-3.438 (4)	-3.679	0.018	-
Δbuy	-6.898 (1)	-3.662	0.000	I(1)
<i>Ldvz</i>	-2.858 (0)	-4.263	0.188	-
$\Delta Ldvz$	-7.268 (0)	-4.273	0.000	I(1)

- Parantez içindeki değerler optimal gecikme uzunluklarını vermektedir.
- Hatalar arasındaki otokorelasyon sorununu gideren optimal gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi kriterine (SIC-SchwarzInfoCriterion) göre belirlenmiş ve maksimum gecikme 11 olarak alınmıştır. Buna göre en küçük SIC değerini veren gecikme, uygun gecikme olarak belirlenmiştir.
- MacKinnon kritik değerleri kullanılmıştır.

- Δ simgesi ilk fark operatörünü göstermektedir.

Tablo 7: PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistiği	Kritik Değer (%1)	Olasılık	Sonuç
<i>Ltrgel</i>	-1.665 (9)	-4.263	0.744	-
Δ <i>Ltrgel</i>	-12.691 (31)	-4.273	0.000	I(1)
<i>ca</i>	-2.021 (3)	-4.263	0.569	-
Δ <i>ca</i>	-21.119 (31)	-4.273	0.000	I(1)
<i>buy</i>	-2.706 (6)	-3.646	0.498	-
Δ <i>buy</i>	-25.069 (13)	-4.273	0.000	I(1)
<i>Ldvz</i>	-2.795 (1)	-4.263	0.209	-
Δ <i>Ldvz</i>	-7.321 (3)	-4.273	0.000	I(1)

- Parantez içindeki değerler bant genişliklerini göstermektedir.
- Bant genişliklerinin belirlenmesinde Newey-West kriteri kullanılmıştır.
- MacKinnon kritik değerleri kullanılmıştır.
- Δ simgesi ilk fark operatörünü göstermektedir.

Hesaplanan test istatistiği, MacKinnon kritik değerleri ile karşılaştırılarak serinin durağan olup olmadığına karar verilir. Bu şekilde hesaplanan test istatistiğinin mutlak değeri, çeşitli anlam düzeylerinde MacKinnon kritik değerinin mutlak değerinden küçükse serinin durağan olmadığı, büyük ise serinin durağan olduğu sonucuna varılır (Tari, 2005: 395; Yılmaz ve Akıncı, 2011: 369)

Buna göre Tablo 6 ve 7'de yer alan ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre, serilerin düzey değerlerinde birim köke sahip olduklarından dolayı durağan olmadıklarını, birinci farkları alındığında durağan hale geldiklerini göstermektedir. Serilerin hepsi aynı dereceden I(1) düzeyinde durağandır. Bu sonuç; turizm geliri ile cari işlemler açığı, büyüme hızı ve reel döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin olabileceğini ve eşbütünleşme analizinin yapılabileceğini göstermektedir.

4.2. Eşbütünleşme Testi

Birim kök testleri sonucunda değişkenlerin aynı dereceden durağan oldukları belirlendikten sonra, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi Johansen eşbütünleşme testiyle araştırılmıştır (Johansen ve Juselius, 1990: 170).

Tablo 8. Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

H ₀	λ_{trace}	%5	λ_{max}	%5	Özdeğer
$r = 0$	48.40853	63.87610	20.15672	32.11832	0.467354
$r \leq 1$	28.25180	42.91525	16.43917	25.82321	0.401737
$r \leq 2$	11.81263	25.87211	7.419577	19.38704	0.206944
$r \leq 3$	4.393056	12.51798	4.393056	12.51798	0.128277

- Trace (iz) ve max. özdeğer testlerine göre % 5 anlam düzeyinde eşbütünleşik vektör bulunmamaktadır.

Tablo 8'de Trace (iz) ve maksimum özdeğer testi sonuçları göz önüne alındığında, %5 anlam düzeyinde Trace testi ve maksimum özdeğer testi istatistik değerleri tablo kritik değerlerinden küçük olduğu için seriler arasında eşbütünleşme olmadığı sonucuna varılır.

4.3. VAR Modeli

VAR modeli tahmin edilirken dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta kullanılacak gecikmenin uzunluğudur. Gecikmeler olduğundan uzun belirlendiğinde, değişkenler gerçekte olduklarından daha yüksek değerler alacak, buna bağlı olarak da aşırı parametreleşme sorunu ortaya çıkacaktır (Katos ve diğerleri, 2000: 300). Bir zaman dönemine ait gözlemler, geleceğe ait diğer zaman dönemlerine taşındıkları zaman otokorelasyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, gecikme sayısı belirlenirken otokorelasyon sorununun olmadığı gecikme sayısının seçilmesi gerekmektedir (Vogelvang, 2003: 119).

AIC, SC, HQ ve FPE vb. kriterler kullanılarak saptanan optimal gecikme uzunluğunun belirlendiği Tablo 9'da yer alan (*) işareti ilgili gecikmenin uygun olduğunu ifade etmektedir. Buna göre LR, FPE, AIC ve HQ değerlerinin aynı yönde olduğu ve 2 gecikme için minimum değer verdiği görülmektedir.

Tablo 9: VAR Modeli için Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-425.2434	NA	8444373	29.60299	29.79159	29.66206
1	-353.9797	117.9538	1893829.	25.79170	26.73467*	26.08703
2	-329.4776	33.79600*	1130872.*	25.20535*	26.90268	25.73693*
3	-322.4250	7.782224	2533263.	25.82241	28.27411	26.59025
4	-305.5219	13.98876	3590868.	25.76013	28.96620	26.76423

- Kriterler tarafından belirlenen uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.
- FPE (Final Prediction Error); Son Tahmin Hata Kriterini,
- AIC (Akaike Information Criterion); Akaike Bilgi Kriterini,
- SC (Schwarz Information Criterion); Schwarz Kriterini,
- HQ (Hannan-Quin Information Criterion); Hannan-Quin Bilgi Kriterini göstermektedir.

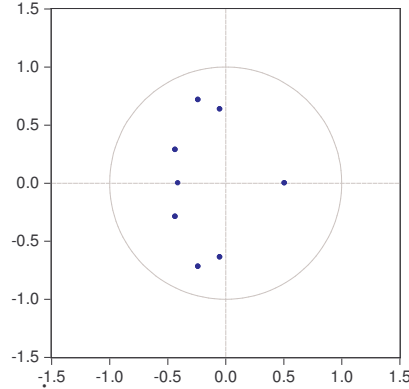
Tahmin edilen VAR modelinin uygunluğunu araştırmak amacıyla otokorelasyon ve durağanlık sınamaları yapılmıştır. Otokorelasyon sınaması için Lagrange arpan testinden faydalanılmış ve modelin durağan olup olmadığını araştırmak için Otokorelasyon Birim Kok testi kullanılmıştır.

Tablo 10: Lagrange arpan Testi ile Otokorelasyon Sınaması

Gecikme	LM İstatistiği	Olasılık
1	14.55416	0.5575
2	8.027515	0.9480
3	15.56523	0.4837
4	13.75503	0.6170
5	6.662577	0.9792
6	16.22412	0.4362
7	16.73592	0.4029
8	15.93373	0.4576
9	14.16961	0.5861
10	21.19641	0.1711
11	12.61302	0.7008
12	25.48874	0.0617

Artık terimlerin otokorelasyon sorunu taşıyıp taşımadığını belirlemek için Tablo 10'da sonuçları yer alan olasılık değerleri 12. gecikmeye kadar anlam düzeyi olan %5'ten büyük değerler aldığından, tüm gecikmeler için tahmin edilen modelin artık terimlerinde otokorelasyon sorunu olmadığı ortaya çıkmıştır.

Tahmin edilen modelin durağanlığını sınanmak amacıyla yapılan otoregresif birim kok testine göre modele ait AR karakteristik polinomunun ters koklerinin birim çember içerisinde yer alması gerekir. Buna göre AR ters koklerinin hepsi birim çemberin içerisinde ise sistem durağan ya da istikrarlı, en az bir tanesi birim çemberin üzerinde veya dışında ise sistem durağan olmamaktadır.

ŞEKİL 1. OTOREGRESİF BİRİM KÖK TESTİ

Şekil 1'de ters koklerin hepsinin birim çemberin içinde yer alması, kurulan VAR modelinin istikrar koşulunu sağladığını göstermektedir.

4.3.1 Nedensellik Testi

Eşbütünleşme sonuçları değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını bildirmekle birlikte, bu ilişkinin yönü hakkında herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Zira değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığının ve yönünün bilinmesi politika yapıcıları için çok önemli bir bulgudur (Koyuncu, 2010: 59).

Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü Granger nedensellik testi yardımıyla belirlenecektir (Granger, 1969: 427). Granger nedensellik testi, analize konu olan serilerinin durağan olduğu varsayımına dayanır. Yani bu testin geçerli olabilmesi için serilerin eř bütünleşik olmamaları gerekmektedir. Eğer seriler eř bütünleşik olursa, standart Granger nedensellik testi geçerli olmayacaktır. Bu durumda, standart Granger nedensellik testi yerine Hata Düzeltme Geliştirilmiş Granger nedensellik testi yapılacaktır. Seriler arasındaki sebep sonuç ilişkisini irdelemek için uygulanan standart Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 11'de görülmektedir.

Tablo 11. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi (H ₀)	Olasılık	Sonuç
----------------------------------	----------	-------

$\Delta buy, \Delta Ltrgel'$ 'nin Granger nedeni değildir.	0.0378*	$\Delta buy \rightarrow \Delta Ltrgel$
$\Delta Ltrgel, \Delta buy$ 'nin Granger nedeni değildir.	0.0413*	$\Delta Ltrgel \rightarrow \Delta buy$
$\Delta Ldvz, \Delta Ltrgel'$ 'nin Granger nedeni değildir.	0.8927	
$\Delta Ltrgel, \Delta Ldvz'$ 'nin Granger nedeni değildir.	0.0165*	$\Delta Ltrgel \rightarrow \Delta Ldvz$
$\Delta ca, \Delta Ltrgel'$ 'nin Granger nedeni değildir.	0.7946	
$\Delta Ltrgel, \Delta ca'$ 'nin Granger nedeni değildir.	0.0346*	$\Delta Ltrgel \rightarrow \Delta ca$

- Granger nedenselliğinin varlığını ifade etmektedir.

Nedensellik sonuçlarına göre, turizm gelirinden ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden turizm gelirine doğru çift yönlü bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. Turizm gelirindeki artışlar Türkiye'nin ekonomik büyümesine olumlu yönde katkı sağlarken, ekonomik büyüme de turizm sektörünü harekete geçirmektedir. Türkiye'deki ekonomik gelişim ve büyüme olgusu turizm sektörünü teşvik ederek turizm gelirinin artmasına neden olmaktadır. Turizm gelirinden döviz kuruna olan nedensellik etkisi, turizm gelirinin ülkeye önemli döviz girdisi sağladığını göstermektedir. Ayrıca turizm gelirinden cari işlemler açığına olan nedensellik etkisi de, turizm gelirlerinin cari işlemler hesaplarında önemli bir döviz getirici kalemi olduğunun göstergesidir. O halde; turizm sektöründen elde edilen uluslararası döviz gelirleri, ülkelerin mevcut bütçe açıklarını finanse etmeye dolayısıyla da milli gelirlerini arttırmaya yardımcı olmaktadır.

Sonuç

Turizm sektörü, hem yeni işolanakları sağlaması hem de döviz kazandırıcı etkisinden dolayı çok sayıda ülkenin ilgi odağı haline gelmiştir. Literatürde ülkelerin turizm ile ilgili gelişmeleri, genel olarak iki gösterge ile belirlenmektedir. Bunlar gelen turist sayısı ve turizm geliridir. Her iki sıralama ölçütüne göre de Türkiye ilk on ülke arasına girmektedir. Turizm başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, turizm potansiyeline sahip birçok ülkede; istihdama, gelir düzeyine, dış- iç borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine ve sonuçta ülke insanının refah düzeyinin yükselmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Türkiye klasik tatil turizmi, sağlık turizmi, termal turizm, kültürel turizm, macera turizmi ve doğa turizmi gibi geniş olanaklara sahiptir. Bu nedenle hem yaz hem de kış aylarına dağılabilmek özelliği gösteren, alternatif turizm olanakları açısından son derece zengin bir ülkede konumunda olan Türkiye'de daha fazla turizm geliri elde edebilmek için turizme yapılacak yatırımların artırılması gerekmektedir. Zira gelişen turizm sektörü bir ülkenin cari açığının dengelenmesinde, gelir yaratılmasında dolayısıyla ülke döviz gelirinin arttırılmasında, bağlantılı olduğu diğer sektörlerin hareketlenmesinin sağlanmasında, altyapı ve üstyapı yatırımlarının arttırılmasında ve en önemlisi istihdama katkıda bulunmasında önemli etkilere sahiptir.

Bu çalışmada, dünya turizmi içinde önemli bir yere sahip olan Türkiye turizminin uluslararası turizmden elde ettiği gelirin, Türkiye'de ekonomik büyüme, cari açık ve reel döviz kurudeğişkenleri arasındaki ilişki incelenmiştir. ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları, birinci farkları alınarak I(1) düzeyinde durağan hale geldikleri görülmüştür. Eşbütünleşme sonuçları doğrultusunda eşbütünleşik vektör elde edilmemiştir. Granger nedensellik analizi sonuçları ekonomik büyüme ve turizm geliri arasında çift yönlü bir ilişkinin mevcut olduğunu göstermektedir. Buna göre turizm geliri ekonomik büyümeye katkı sağlarken; ekonomik büyüme de turizmin gelişimini teşvik ettiği sonucuna varılmıştır. Bu sonuca göre, Türkiye'nin daha fazla turizm geliri elde edebilmesi için istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme hızını yakalaması gerektiği söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin, turizm sektörüne yaptığı kamu yatırım ve teşviklerinin isabetli bir politika seçeneği olduğu ortaya çıkmıştır. Zira turizm sektörüne yapılan bu yatırımlar daha fazla turist gelmesiyle turizmden sağlanan gelirin artmasına neden olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKKEMİK, K. Ali (2012). "Assessing the Importance of International Tourism for the Turkish Economy: A Social Accounting Matrix Analysis", *Tourism Management*, 33, p.709-301.
- AKTAŞ, A. Rıza, Fatih KAPLAN ve Seyfettin KOCAMAN (2013). "Turizm ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Akdeniz Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi", *International Conference on Eurasian Economies*, p.755-760.
- ARSLANTÜRK, Yalçın, Mehmet BALCILAR ve Z. Abidin ÖZDEMİR (2011). "Time-Varying Linkages Between Tourism Receipts and Economic Growth in a Small Open Economy", *Economic Modelling*, 28, p.664-671.
- ASLAN, Alper (2008). "Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz", *Münich Personal Repec Archive Paper*, 10611, Posted 19.
- BELLOUMI, Mounir (2010). "The Relationship between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate and Economic Growth in Tunisia", *International Journal of Tourism Research*, 12, p.550-560.
- BAHAR, Ozan (2006). "Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı", Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, *Yönetim ve Ekonomi*, 13, s.137-150.
- BAHAR, Ozan ve Kurtuluş BOZKURT (2010). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21,(2), (Güz), s.255-265.

- CHEN, C.F. ve S. Z.Chiou WEI (2009). "Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan-Korea", *Tourism Management*, 30, p.812-818
- ÇETİNTAŞ, Hakan ve ÇetinBEKTAŞ (2008). "Türkiye'de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19 (1), s.1-8.
- DEĞER, M. Kemal (2006). "Turizme ve İhracata Dayalı Büyüme: 1980-2005 Türkiye Deneyimi", *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20, s.68-86.
- DICKEY David. A. ve Wayne. A. FULLER (1981). "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Econometrica*, 49(4).
- DRITSAKIS, Nikolaos (2004). "Cointegration analysis of German and British Tourism demand for Greece", *Tourism Management*, 25, p.111-119.
- Eviews 7 user guide. (1995).
- GRANGER, Clive W.J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, Vol.37 (8), No.3.
- GUJARATI, Damodar N. (2006). *Temel Ekonometri*, Çeviren: Ü. Şenesen ve G.G. Şenesen, Dördüncü Baskı, İstanbul, p.706.
- HEPAKTAN, C.Erdem ve Serkan ÇINAR (2010). "Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 8(2), s.135-154.
- İŞİK, Cem (2009). "Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyüme Etkisi (1970 -2007)", *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(2), s.197-203.
- JIMENEZ, I. Cortes (2008). "Which Type of Tourism Matters to the Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy", *International Journal of Tourism Research*, No:10, p.127-139.
- JOHANSEN Stefan ve Katarina JUSELIUS (1990). "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration- with Applications to the Demand for Money", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol.52, No.2, p.169-210.
- KATIRCIOĞLU, S.Turan (2009). "Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration", *Tourism Management*, 30, p.17-20.
- KATOS, Anastasios, Kevin LAWLER & Hamid SEDDIGHI (2000). *Econometrics: A Practical Approach*. London: Taylor and Francis Group, Routledge.
- KIZILGÖL, Özlem ve Erman ERBAYKAL (2008). "Türkiye'de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), s.351-360.
- KIRBAS, Serkan ve Adnan KASMAN (2004). "Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı 220, s.122- 131.
- KOYUNCU, Fatma Turan (2010). "Türkiye'de Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerin Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisinin Yapısal Var Analizi: 1990-2009 Dönemi" *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2 (1), s.55-62.
- LEE, Chien-Chiang ve Chun-Ping CHANG (2008). "Tourism development and economic growth: A closer look at panels", *Tourism Management*, 29, p.80-192.
- LEE, Chien-Chiang ve Mei-Se CHİEN (2008). "Structural Breaks, Tourism Development, and Economic Growth: Evidence from Taiwan", *Mathematics and Computers in Simulation*, 77, p.358-368.
- OH, Chi-Ok (2005). "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", *Tourism Management*, 26, p.39-44.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza ve Oktay ÖKSÜZLER (2006). "Türkiye'de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), s.107-126.
- SCHUBERT, S. Franz, J. Gabriel BRİDA ve W. Adrian RISSO (2011). "The Impacts of International Tourism Demand on Economic Growth of Small Economies Dependent on Tourism", *Tourism Management*, 32, p.377-385.
- TARI, Recep ve Funda SERAKUMCU (2005). "Türkiye'de İstikrarsız Büyümenin Analizi (1983 - 2003 Dönemi)", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), s.156-179.
- Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://www.kultur.gov.tr>, Erişim Tarihi: 13.09.2014
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası; Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), <http://evds.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 22.01.2015
- Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği; (TURSAB), <http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler>, Erişim Tarihi: 15.07.2014
- United Nations World Tourism Organization (2014). "UNWTO Annual Report 2014", <http://www.unwto.org/facts/menu.html>, Erişim Tarihi: 03.02.2015
- VOGELVANG, Ben (2003). *Econometrics: Theory and Applications with Eviews*, England. Pearson Education Limited.
- YAMAK, Nebiye, Banu TANRIÖVER ve Filiz GÜNEYSU (2012). "Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), s.205-220.
- YAVUZ, Nilgün (2006). "Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7 (2), s.162-171.
- YILMAZ, Ömer ve Mertter AKINCI (2011). "İktisadi Büyüme ile Cari İşlemler Bilançosu Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 15, Sayı 2, s.363-377.
- ZORTUK, Mahmut (2009). "Economic Impact of Tourism on Turkey's Economy: Evidence from Cointegration Tests", *International Research Journal of Finance and Economics*, 25, p.232-239.